

De ce (despre) jurisprudența evolutivă. Modelul explicativ al lui Marc Amstutz

Why (Talk About) Evolutionary Jurisprudence. Marc Amstutz's Explanatory Model

Flaminia STÂRC-MECLEJAN¹

"Like the winds, that come we know not whence, and blow withersoever they list, the forms of society are derived from an obscure and distant origin; they arise, long before the date of philosophy, from the instincts, not from the speculations, of men. The croud of mankind, are directed in their establishments and measures, by the circumstances in which they are placed; and seldom are turned from their way, to follow the plan of any single projector."

Adam Ferguson (1966(1767), 122)

Rezumat: Jurisprudența evolutivă este o abordare din domeniul juridic care pornește de la ideea că legea nu poate fi creația unei singure minți umane. Dimpotrivă, preocuparea sa este de a arăta că dreptul nu este planificat în avans, pentru totdeauna, și de a explica cum nimic totuși în lumea dreptului nu se întâmplă în mod arbitrar. Lipsa arbitrariului este garantată de faptul că legile se află într-un echilibru condiționat cu societatea (M. Amstutz et al., 2007). Această relație fragilă și solicitantă totodată dintre legi și societate depinde de capacitatea societății de a evolua (M. Amstutz et al., 2007). În mod corespunzător, legile devin stranii făpturi vii, ducându-și „și mai straniile existențe” dincolo de cele ale autorilor. Iar, orice întâlnire cu legile este o experiență unică ce nu poate fi repetată niciodată. Dreptul crește hrănindu-se cu idei din afară (E. Donald Elliott, 1985), dar, cât de mult ideile împrumutate din alte discipline îl influențează este un subiect pe care juriștii îl trec cu vederea de regulă. Acest articol încearcă să umple acel gol, propunând modelul explicativ al lui Marc Amstutz, luând în considerare modul în care, dacă deschiderea dreptului este exploatată productiv, ea este un mediu eficient pentru ca societatea să fie atrasă în „interpretarea juridică”.

Cuvinte-cheie: Jurisprudența evolutivă, echilibru condiționat cu societatea, capacitate de a evolua, legile ca făpturi vii.

Abstract: Evolutionary jurisprudence is an approach to law that is starting from the point that law cannot be the creation of one single human mind. On the contrary, its concern is

¹ Conf. univ. dr. Facultatea de Drept, Universitatea de Vest din Timișoara.

to show law is not forever planned in advance and nevertheless to explain how nothing in the world of law happens arbitrarily. The non-arbitrariness is guaranteed by the fact that law stands in a conditional equilibrium with society (M. Amstutz et al., 2007). This fragile and demanding relationship between law and society depends on society's capacity to evolve (M. Amstutz et al., 2007). Accordingly, legal texts become peculiar creatures that live even more peculiar lives, that extend over much more than the life of their producers. Any encounters with the texts are unique experiences that can never be reproduced in the same way again. Law grows by feeding on outside ideas (E. Donald Elliott, 1985), but, the extent to which ideas borrowed from other disciplines influence law is a subject that lawyers often overlook. This article attempts to fill that gap by considering how, if the openness of law is exploited productively, it is an effective medium for society to be drawn into "legal interpretation", according to Marc Amstutz's explanatory model.

Keywords: Evolutionary jurisprudence, conditional equilibrium with society, capacity to evolve, laws as living creatures.

1. De ce despre jurisprudența evolutivă?

În calitate de juriști formați în tradiția dreptului civil, atunci când vorbim despre jurisprudență evolutivă, ne referim în principal la practica Curții Europene a Drepturilor Omului. Această Curte s-a pronunțat recent în trei cauze privind presupuse încălcări ale drepturilor omului generate de gestionarea inadecvată a schimbărilor climatice. Deși a constatat existența unei încălcări doar într-un singur caz², așa cum s-a remarcat și în doctrină³, raționamentele dezvoltate de Curte în toate cele trei cauze sunt susceptibile de a avea un impact semnificativ. Printr-o interpretare evolutivă, Curtea a extins sfera de protecție conferită de Convenție, deși dreptul la un mediu sănătos și curat nu este, în mod explicit, garantat nici de Convenția Europeană a Drepturilor Omului, nici de protocoalele sale adiționale.

Interpretarea evolutivă este o metodă de interpretare care permite acoperirea decalajului dintre momentul adoptării și cel al aplicării Convenției. Ea presupune interpretarea dispozițiilor convenționale în lumina condițiilor sociale, științifice și juridice contemporane. Prin aplicarea acestui principiu, Convenția a devenit un „instrument viu”, capabil nu doar să consacre, ci și să dezvolte un sistem dinamic și eficient de protecție a drepturilor omului⁴.

Curtea a formulat interpretarea evolutivă pentru prima dată în cauza Tyrer, referindu-se la faptul că CEDO este un instrument viu care trebuie interpretat în lumina condițiilor actuale, pe baza evoluțiilor și a standardelor general acceptate⁵. Deși din formularea Curții reiese că aceasta a invocat un principiu bine stabilit de interpretare, Tyrer este de fapt prima cauză în care Curtea a aplicat interpretarea evolutivă. Atunci când a evaluat dacă pedeapsa a reprezentat un

² Hotărârea Verein KlimaSeniorinnen Schweiz c. Elveției, CEDO, Marea Cameră, 9 aprilie 2024.

³ R. Kotlo I. Tomić, *Evolutionary Interpretation with Reference to Recent European Court of Human Rights Climate Change Case Law*, online la adresa: 0039-21382403439K.pdf.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Hotărârea Tyrer c. Regatului Unit, CEDO, 25 aprilie 1978, par. 31.

comportament umilitor, Curtea s-a referit la evoluțiile și standardele general acceptate în statele membre. Această poziție a Curții reprezintă originea standardului elaborat ulterior pentru aplicarea interpretării evolutive, consensul european. Consensul european din cauza Tyrer a fost clar, dat fiind faptul că pedepsele corporale au fost abolite peste tot, cu excepția insulei în cauză, ceea ce a facilitat formularea de către Curte a acestui principiu⁶. De la cauza Tyrer, Curtea a aplicat interpretarea evolutivă în numeroase cauze.

Deși este, evident, un instrument de progres, interpretarea evolutivă poate submina valorile juridice fundamentale, cum ar fi previzibilitatea, coerența și securitatea juridică. Acesta este motivul pentru care atât mediul academic, cât și practicienii se concentrează pe determinarea limitelor interpretării evolutive⁷.

Acest articol propune un model explicativ, elaborat de Marc Amstutz, privind modul de funcționare al jurisprudenței evolutive — un model care oferă o înțelegere mai nuanțată a mecanismului prin care „deschiderea” unui text juridic nu implică neapărat arbitrariul. Potrivit lui Amstutz, „deschiderea textului”, în sensul descris de filosoful Derrida, trebuie înțeleasă diferit, în măsura în care ea posedă o dimensiune virtuoasă. Mai precis, atunci când este exploatată în mod productiv, această deschidere devine un cadru favorabil pentru atragerea societății în procesul de „interpretare juridică”. Cu toate acestea, influența pe care ideile provenite din alte domenii ale societății sau din discipline conexe o exercită asupra dreptului rămâne adesea neexplorată în reflecția juridică tradițională. Acest articol își propune să contribuie la umplerea acestui gol, argumentând că abordarea evolutivă a dreptului creează nu doar un context interpretativ, ci și un cadru conversațional distinct, în care se pot desfășura atât un dialog despre drept, cât și un dialog cu dreptul.

2. Modelul lui Marc Amstutz

Jurisprudența evolutivă este o abordare juridică fundamentată pe ideea că legea nu poate fi produsul unei singure minți sau al unei voințe unice. Dimpotrivă, această concepție evidențiază faptul că dreptul nu este planificat o dată pentru totdeauna, ci se dezvoltă continuu, în funcție de transformările societății. Așa cum subliniază Marc Amstutz, nimic din ceea ce se întâmplă în drept nu este cu adevărat arbitrar. Absența arbitrariului este asigurată de faptul că legile se află într-o stare de „echilibru condiționat” cu societatea⁸. Acest echilibru, însă, este fragil și dinamic, depinzând în mod esențial de capacitatea societății de a evolua și de a se implica în procesele de interpretare și reformare a normelor juridice⁹.

Ideea că tot dreptul provine din voința unui legiuitor identificabil rămâne una influentă, în ciuda faptului că este contrazisă de istoria naturală și de ceea ce

⁶ R. Kotlo I. Tomić, *op. cit.*, *passim*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ M. Amstutz *et al.*, *Civil Society Constitutionalism: the Power of Contract Law*, Indiana Journal of Global Legal Studies: Vol. 14: nr. 2, Art. 3, 2007.

⁹ *Ibidem*.

știm despre societatea contemporană¹⁰. Ar fi un fapt rar ca un antropolog cultural să nege că dreptul a existat înainte de apariția legiuitorilor sau a instanțelor. Deși astăzi legislația și jurisprudența constituie principalele izvoare ale dreptului, este evident că geneza și evoluția normelor juridice reprezintă un proces complex și dinamic, modelat de realități sociale care scapă controlului exhaustiv al oricărei autorități¹¹.

Jurisprudența evolutivă se remarcă prin faptul că nu doar reflectă schimbările din societate, ci contribuie activ la conturarea lor. Deciziile importante ale instanțelor au precedat adesea modificările legislative, deschizând drumul unor transformări sociale majore. Să ne gândim, de exemplu, la hotărârile esențiale în materie de drepturi civile, egalitate de gen sau protecția mediului. Aceste decizii nu s-au limitat la aplicarea legii existente, ci au interpretat-o într-un mod progresist, influențând adesea legiuitorul să intervină și să actualizeze cadrul legal.

Această dinamică ridică problema rolului judecătorului într-o democrație. Cât de departe poate merge în interpretarea legii fără a pătrunde în domeniul legiuitorului? Această dezbatere, actuală astăzi, ilustrează tensiunea constantă dintre puterea judecătorească și puterea legislativă, care garantează totodată un echilibru democratic sănătos¹².

Punctul de plecare al considerațiilor noastre privind jurisprudența evolutivă este hotărârea Curții federale elvețiene din cauza *Post v. Verein gegen Tierfabriken („VgT”)*, la care profesorul Marc Amstutz se referă în articolul său *Civil Society Constitutionalism: The Power of Contract Law*. Imaginea care apare în spatele hotărârii este una a unui drept al contractelor care interacționează cu societatea (și nu doar cu indivizii, care întruchipează întotdeauna doar o parte a societății), motivul selectării sale, după cum Amstutz mărturisește.

La sfârșitul anilor '90 „Asociația împotriva fermelor de animale” a depus la Poșta din ținut două dintre publicațiile sale trimestriale, tipărite într-un total de 700.000 de exemplare, pentru a fi trimise către gospodăriile elvețiene de limbă germană și franceză. Poșta a refuzat trimiterea acestora. Aceasta și-a explicat refuzul pe motiv că publicațiile i-ar fi prejudiciat reputația și i-ar fi impietat asupra afacerilor, deoarece Asociația critica diverși fermieri, care și-ar fi putut dori din cauza efectuării respectivei corespondențe să pună capăt relațiilor lor cu Poșta. La data faptelor nu existau alternative pentru Asociație, adică alți distribuitori ai publicațiilor la fel de eficienți ca Poșta.

Curtea Federală a considerat că „[în circumstanțele date, refuzul Poștei de a transmite publicațiile reclamantului [Asociația] a fost unul *contra bonos mores*. În consecință, Poșta ar fi avut obligația de a transfera publicațiile reclamantului în condițiile pe care le-a anunțat ... public și general.”

¹⁰ S. Ratnapala, *Jurisprudence*, Cambridge University Press, 2009, p. 268.

¹¹ *Ibidem*.

¹² S. Webb, *La jurisprudence: le souffle vital du droit en constante évolution*, online la adresa <https://droitshumains.fr/loi/la-jurisprudence-le-souffle-vital-du-droit-en-constante-evolution/>.

Natura conflictului din cazul de față reflectată în aceste fapte este interesantă în opinia lui Amstutz pentru că tot acest conflict are loc între părți care nu activează în aceeași sferă societală. Poșta operează în principal în economie, în timp ce Asociația este activă în mass-media și politică. Ceea ce reiese de aici este faptul că, dincolo de disputa subiectivă, este prezentă o ciocnire între diferite rațiuni sociale – cea a discursului economic și cea a celui politic. Așadar, dincolo de conflictul dintre Poștă și Asociație, aspectele pe care hotărârea are a le aborda constau în alegerea criteriilor de soluționare a unei dispute care are loc între două sfere ale societății care nu pot fi reduse la un numitor comun (de exemplu, banii, puterea politică sau protecția vieții animalelor). Dacă, însă, nici economicul, politicul, nici criteriile ecologice nu pot face dreptate acestei ciocniri de discursuri și de rațiuni sociale, există o altă perspectivă, care să poată rezolva conflictul într-un mod acceptabil social? Și dacă da, care ar putea fi această a treia perspectivă, se întreabă Amstutz.

Într-adevăr, cazurile menționate conțin totodată și o exemplificare a modului în care există și operează societatea modernă, care este una „policon-textuală”, în formularea lui Amstutz: pentru a se putea dezvolta, societatea a trebuit să se fragmenteze în subsisteme individuale. Acest tip de mișcare societală a fost / este însă mult mai complexă decât ar părea: ea nu duce la apariția unor sisteme etanșe în societate. De exemplu, dacă o parte se diferențiază pentru a deveni sistemul juridic, societatea nu își va transmite în întregime puterea sa de reglementare către Lege. Dacă o altă parte a societății se diferențiază pentru a deveni sistemul economic, societatea va menține o anumită măsură de influență asupra modului în care sunt câștigate resursele. Cu alte cuvinte, economia nu poate decide exclusiv de la sine ce moduri de producție va folosi. Standardele societale definesc din nou anumite limite. Pe scurt, acest lucru se întâmplă pentru că societatea rămâne prima și ultima instanță pentru subsistemele sale.

Sigur că vom vorbi despre implicațiile acestui fapt pentru Drept. Și anume, întrebarea pe care o ridică Marc Amstutz este cum se poate explica acest paradox, al prezenței și al absenței simultane a societății din drept. Este o problemă arareori analizată de doctrina juridică clasică.

În viziunea lui Amstutz, partea sistemului juridic care îi permite să se înțeleagă pe sine și să se raporteze la celelalte domenii ale societății este raționamentul juridic. Deși acesta este un proces complex și cu multe fațete, noi alegem adesea să privim modul în care dreptul funcționează în societate prin perspectiva literei legii – mai ales pentru că, în tradiția juridică continentală, legea ocupă un loc central. Această concentrare pe lege a fost un mijloc eficient de a proteja stabilitatea și coerența sistemului juridic, dar vine cu un cost. Raționamentul juridic riscă să ignore faptul că legea ar trebui să fie deschisă către multiplele contexte ale societății moderne. Orbirea față de consecințele sociale ale unui raționament juridic este rezultatul direct al unei înțelegeri strict platonice a literei Legii, instanțele având tendința să „înghețe” o interpretare a legilor care este un produs al altor vremuri. Rezultatul este, evident, o închidere profundă, ermetică a dreptului în raport cu unele nevoi sociale.

Raționamentul juridic convențional folosește două abordări pentru a explica modul în care funcționează legea scrisă, arată Amstutz. Ambele abordări sunt adesea considerate că se completează reciproc: interpretarea literală, pe de o parte, și interpretarea teleologică, pe de altă parte. Doctrina raționamentului juridic continental poate fi văzută ca o combinație de elemente literale și teleologice, în timp ce disputele doctrinare se concentrează în principal pe „corectitudinea” amestecului celor două: cât text, câtă intenție legislativă? În același timp, această combinație de literal și teleologic demonstrează o înțelegere foarte statică a semnelor lingvistice (ca elemente de bază ale textului): aceea a unei structuri textuale înghețate. Sau spus în alt mod: în ceea ce privește sensul său, legea scrisă tinde să fie rigidă și să nu se schimbe odată cu timpul.

La baza acestei înțelegeri a legii se poate afla o presupunere a doctrinei care nu a fost discutată și pusă sub semnul întrebării suficient de mult, consideră Amstutz. De fapt, textele (inclusiv cele ale legii) pot funcționa foarte diferit față de modul în care această înțelegere ne-ar face să credem. Chiar și experiențele noastre cotidiene subminează înțelegerea textelor doar ca produse rigide ale gândirii umane.

În realitate, constată Amstutz, textele sunt stranii făpturi care trăiesc și mai stranii vieți care se întind mult dincolo de viețile producătorilor lor istorici. Orice întâlnire cu un text este o experiență unică ce nu mai poate fi reprodușă niciodată în același mod. Oricând abordăm un text, putem simți că el este diferit de cel citit cu o zi înainte.

Filosofii post-moderni, lingviștii și alți specialiști ai științelor sociale au încercat să înțeleagă mecanismelor din spatele acestei vitalități a textelor. Cu fiecare repetare a unui semn lingvistic, timpul trece: „în această măsură, fiecare repetare a semnului poate fi distinsă de fiecare alta prin diferențierea între prima și a doua utilizare a unui semn repetat”. Aceasta este „différance” a lui Derrida. O astfel de diferențiere are loc întotdeauna într-un context diferit – un context transformă sensul unui semn lingvistic și nu va putea reține niciodată acest semn. Cum ajungem la această transformare ne explică Derrida, folosind termenul de „iterabilitate” a textului – corelată cu absența destinatarului – o scriere care nu este lizibilă structural – iterabilă – dincolo de moartea destinatarului nu ar fi o scriere. Prin iterabilitatea sa, textului i se conferă o capacitate decisivă de transformare a sensului. Derrida numește această capacitate „forța de rupere [a textului] de contextul său”. Iterabilitatea oferă textului „puterea” de a „smulge” din contextul său. Una din consecințele acestui fapt este că textul rămâne pe deplin funcțional în afara contextului său original.

Această „imagine” a textului viu, Amstutz admite, poate părea amenințătoare pentru jurisprudență, deoarece aruncă o umbră asupra postulatului securității juridice. În plus, ea ne face să ne temem că activismul judiciar este inevitabil, ceea ce ar putea deforma funcția judiciară.

Dar, poate că „deschiderea textului”, despre care vorbește Derrida, trebuie abordată diferit, atât timp cât ea are o latură virtuoasă. Și anume, dacă deschiderea este exploatată productiv, aceasta este un mediu eficient pentru ca societatea să fie atrasă în „interpretarea juridică”, ne propune Amstutz. Deschiderea unui text nu

denotă în niciun caz arbitrar, subliniază autorul. Dimpotrivă: un text stabilește structuri foarte stabile, chiar dacă sensul său fluctuează în cadrul acestor structuri, conform tiparelor diferenței, a lui Derrida. Se poate spune așadar că deschiderea textelor de lege are două laturi: în măsura în care sunt „deschise”, ele sunt și – invers – „închise”. Deoarece deschiderea include un anumit număr – dar nu toate opțiunile, textele legale exclud în mod constant alte opțiuni, care nu sunt considerate a fi incluse. Motivul pentru care textele de lege pot fi deschise și închise în același timp este că legea este rezultatul unei „cuplări structurale” între sistemul juridic și alte sisteme sociale. Acest termen, care este crucial pentru teoria sistemelor a lui Luhmann înseamnă că: Dreptul acordă o atenție deosebită acelor părți ale mediului la care este cuplat structural prin lege. Societatea poate exploata acele domenii cărora Legea le acordă o atenție preferențială, în vederea stabilirii dreptului. Conform lui Luhmann, această interpretare se sprijină pe memoria legii.

De exemplu, Amstutz constată că refuzul Poștei – din speța citată – de a transmite publicațiile reclamantului [Asociația] *contra bonos mores* relevă apariția unei ordini specifice de așteptări. S-a putut ajunge la decizia din cauza pe care am prezentat-o doar pentru că societatea (în sens larg) a putut convinge Curtea Federală printr-o lungă serie de „iritanți” îndreptați înspre Drept (și anume sub formă de studii doctrinare) că o aplicare diferită a legii ar duce la un nonsens social.

Ceea ce observatorii văd ca fiind „iritanți” inofensivi ai Legii, „zgomotul” societății, reprezintă, în realitate, în opinia lui Amstutz, insinuări ținute ale „valorilor sociale” în raționamentele juridice. Societatea oferă dreptului criteriile de care are nevoie pentru a judeca conflictele¹³.

Într-adevăr, un conflict dintre două drepturi incompatibile, reglementate la același nivel (de ex. constituțional, convențional), cum se întâmplă în cazul nostru, așa cum observă Amstutz, nu poate fi soluționat prin calcularea, printr-o evaluare juridică a faptelor, a soluției „corecte”. Chiar dacă soluția prezentată are aparența raționalității argumentative, ea este și rămâne rezultatul unei vagi intuiții și echivalează fie cu o politică deghizată în formă juridică, sau cu un arbitrar metodologic.

Normele sociale trebuie mai întâi supuse unui proces legal de ajustare și, prin urmare, nu sunt adoptate ca atare, ci sunt în primul rând traduse în litera legii, astfel încât să aibă loc un fel de „morfogeneză juridică”, potrivit lui Amstutz. Acest lucru se datorează faptului că Legea, ca sistem autopoietic, nu adoptă intrări în mediul său direct, ci le reconstruiește mai întâi intern. Prin procesul de morfogeneză, normele sociale sunt transferate din contextul lor în Drept: nu numai că dreptul va fi eliberat din punct de vedere cognitiv, dar își și crește potențialul de a crea soluții juridice care sunt mai potrivite pentru o anumită hotărâre, dat fiind contextul social în care a apărut conflictul. Conflictul este tratat prin aplicarea unui sens al textului legal care este produsul valorilor provenite din contextul în care a

¹³ M. Amstutz, *The Letter of the Law: Legal Reasoning in a Societal Perspective*, online la adresa: <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/F050AAF46629053B92E21A182303B384/S2071832200001115a.pdf/the-letter-of-the-law-legal-reasoning-in-a-societal-perspective.pdf>

apărut conflictul. Interpretarea de această natură poate fi numită evolutivă, arată Marc Amstutz.

3. Așadar, de ce jurisprudența evolutivă?

Așa cum se arată în doctrină¹⁴, modelele evolutive sunt un dispozitiv deosebit de util pentru a vorbi despre schimbări ce intervin în drept. Aceste modele permit descrierea direcției și naturii schimbărilor dintr-un sistem complex, cum este cel juridic, chiar și atunci când nu avem o cunoaștere detaliată a tuturor elementelor sale componente sau a legăturilor dintre ele. Tocmai prin această capacitate de a surprinde dinamica sistemelor, modelele evolutive oferă o perspectivă valoroasă asupra modului în care dreptul se transformă, reacționează și, uneori, anticipează realitățile sociale¹⁵.

În același timp, trebuie remarcat faptul că mulți juriști se simt incomod în fața unei perspective strict pozitivistice, potrivit căreia dreptul este redus la voința autorității sau a suveranului – la echivalarea pură și simplă dintre lege și putere. Tocmai de aceea, de-a lungul timpului au fost dezvoltate multiple încercări de a explica ordinea juridică într-un mod care să depășească acest cadru restrictiv. Dacă dorim ca dreptul să fie mai mult decât un simplu mecanism de înregistrare a voinței unei autorități, avem nevoie de o teorie care să fundamenteze de ce oamenii ar trebui să respecte legea și să justifice afirmațiile conform cărora o lege este justă sau injustă – nu doar existentă¹⁶.

O alternativă propusă de tradiția juridică este teoria „dreptului natural”¹⁷. Juriștii naturaliști susțin că există un set de principii - o „lege superioară” – raportat la care legea declarată de oficialii statului poate fi judecată. Problema teoriilor dreptului natural apare însă în definirea naturii și a surselor acestei legi superioare. Majoritatea teoriilor moderne ale dreptului natural sunt fie intuitive, fie afirmă un anumit scop, cum ar fi justiția, echitatea sau eficiența economică, necontestat de cei mai mulți¹⁸. În contrast cu aceste abordări, modelul evolutiv al dreptului propune mai degrabă un cadru de reflecție decât o dogmă. Așa cum am arătat anterior, o viziune evolutivă nu oferă rețete fixe, ci creează un spațiu de dialog – un cadru conversațional specific în care dreptul poate fi discutat, reinterpretat și înțeles în relație cu schimbările din societate. Profesorul Marc Amstutz ne invită la o astfel de discuție, în care nu doar vorbim despre drept, ci dialogăm *cu* dreptul, adică îl tratăm ca pe un partener activ în procesele sociale și culturale care ne definesc prezentul.

Referințe

Amstutz M. *et al.*, *Civil Society Constitutionalism: the Power of Contract Law*, Indiana Journal of Global Legal Studies: Vol. 14: nr. 2, Art. 3, 2007.

¹⁴ E. D. Elliott, *The Evolutionary Tradition in Jurisprudence*, Columbia Law Review, Vol. 85, No. 1 (ian., 1985), p. 90 *et seq.*

¹⁵ *Ibidem.*

¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ *Ibidem.*

- Amstutz M., *The Letter of the Law: Legal Reasoning in a Societal Perspective*, online la adresa: <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/F050AAF46629053B92E21A182303B384/S2071832200001115a.pdf/the-letter-of-the-law-legal-reasoning-in-a-societal-perspective.pdf>
- Kotlo R., Tomić I., *Evolutionary Interpretation with Reference to Recent European Court of Human Rights Climate Change Case Law*, online la adresa: 0039-21382403439K.pdf.
- Ratnapala S., *Jurisprudence*, Cambridge University Press, 2009, p. 268.
- Webb S., *La jurisprudence: le souffle vital du droit en constante évolution*, online la adresa: <https://droitshumains.fr/loi/la-jurisprudence-le-souffle-vital-du-droit-en-constante-evolution/>